

A vendégjáték mint stílusformáló tapasztalat

HEVESI LÁSZLÓ

„Shylock beront a házba, szobából hallatszik:
Jessica! Leányom-Aranyaim!
Jessica! Leányom!
/széktörések, a lépcsőről való
gurulás hangja hallatszik/
Shylock berohan a színre,
összeesik-felhördül, majd elrohan.
Függöny”¹

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy Ermete Novelli budapesti vendégjátéka miként válik Hevesi Sándor művészetében stílusformáló tapasztalattá.² Hevesi felismerte, hogy a Novelli-szcenírozás árnyaltabbá teszi Shylock megítélését, ezért adaptálta azt saját 1927-es *A velencei kalmár*-rendezésére a Nemzeti Színházban. A kutatás során azt vizsgálom, hogy melyek ennek az adaptációnak a hatásmechanizmusai, továbbá a Novelli-szcenírozás megjelenik-e Hevesi saját *A velencei kalmár* fordításában és a fordításon keresztül Bárdos Artúr 1936-os rendezésében.

A mottóként használt, eredetileg grafittal írt bejegyzés Hevesi Sándor 1927-es *A velencei kalmár* rendezői példányában található. Hevesi ebben, az OSZK Színháztörténeti Tárában található példányában ezt a betétet „Novelli scenírozás”-nak nevezi. Ermete Novelli kétszer vendégszerepelt Budapesten Shylockként.³ Hevesi bejegyzése azt mutat

ja, hogy Novelli a színmű szövegében két szereplő között elhangzó, dialógusban idézett cselekménybeli aktust jelen idejű akcióvá, különálló jelenetté dramatizál. Azáltal, hogy a II. felvonás nyolcadik jelenetében a Salerio és Solanio párbeszédében elbeszélte veszteség (Shylock hogyan reagált arra, hogy lányát, Jessicát megszöktette egy keresztény és vitte vagyonát is) különálló jelenetként kerül színre Novelli társulatának előadásában, a közönség nem hallgatóként értesül Shylock reakciójáról, hanem szemlélőként látja azt. Szemlélőként pedig lehetősége nyílik arra, hogy saját narratívát alakítson ki Shylock veszteségével és fájdalmával kapcsolatban, valamint megértse Shylock bosszújának motivációját.

Tanulmányom első, a *Novelli-szcenírozás* című fejeztében Novelli ötletének dramaturgiai hatásmechanizmusait vizsgálom, azt, hogy Shylock veszteségpillanatának megmutatása milyen változásokat eredményez

Krecsányi Ignác társulatával. A *Békés* beszámolója szerint „a magyar társulat küldöttségileg üdvözölte Novellit és az olasz színészeket és [...] két óriási babérkoszorút nyújtottak át Novellinek. Az olasz színészek szintén küldöttségileg tisztelegtek a színpadon Krecsányi igazgatónál.” N.N., „Krecsányiék Fiumében”, *Békés*, 1901. máj. 19., [o. n.]. Majd Szapáry László fiumei kormányzó díszbédet adott palotájában, ahol jelen volt Krecsányi Ignác nejével és lányával, Ermete Novelli nejével, Anday Blanka, Tóvölgyi Margit, Kápolnai Juliska színésznők és Barthos Gyula színész is. Barthos 1923. április 6-án debütált Shylockként a Nemzeti Színházban Csathó Kálmán *A velencei kalmár* rendezésében.

¹ Országos Széchenyi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, M.M.2577

² A tanulmány címadásáért köszönetet mondok Muntag Vincének.

³ Novelli társulatával Budapesten két ízben, 1899-ben a Vígszínházban és 1903-ban a Népszínházban játszott. 1901-ben Novelli társulatával Fiumében egy időben lépett fel

Shylock alakjának megítélésében. Vizsgálom a szcenírozás alapjául szolgáló II. felvonás nyolcadik színében Salerio és Solanio között lezajló dialógus narratívájának kereteit. Jelen kutatás keretei nem teszik lehetővé számomra, hogy azt vizsgáljam, következtethető-e a Novelli-szcenírozás a verista játéktechnika lélektani folyamat-ábrázoló szándékából. Azonban a verista játéktechnika lélektani folyamat-ábrázoló szándékáról Novelli Shylock-alakítása kapcsán írok a *Novelli, mint verista Shylock* című fejezetben.

A *Novelli, mint verista Shylock* című fejezetben Novelli budapesti vendéjátékának történeti kereteit ismertetem a korabeli sajtóforrások alapján. Majd verista játéktechnikáját két aspektusból vizsgálom. Az egyik a verista színjáték szerepfelépítési technikája, amelyet Hevesi Novelli Shylock-alakításának példáján keresztül írt le *A színjátszás művészete* című könyvében.⁴ A másik Novelli Shylock-alakításának játéktechnikai elemzése Gerolamo Lo Savio 1910-ben rendezett *Il mercante di Venezia* című némafilmje alapján.

A *Hevesi szerint Shylock* című fejezetben a Hevesi Sándor által rendezett Gál Gyula és Csontos Gyula Shylock-alakításait rekonstruálom az előadásról készült kritikák és monografikus írások alapján. Az alakítások részeként vizsgálom a színészek jelmezeit, Shylock színpadi megjelenítését, alakításukat elhelyezem a magyar nyelvű Shylock-játék hagyományban, valamint az alakítások szerepértelmezéseit összehasonlítom rendezőjük, Hevesi Sándor *A velencei kalmár* című tanulmányában Shylock alakjáról írt elemzésével.⁵

⁴ HEVESI Sándor, *A színjátszás művészete* (Budapest, Stampfel-féle Könykiadóhivatal, 1908), 187–188.

⁵ HEVESI Sándor, „A velencei kalmár”, in *Magyar Shakespeare-Tár II.*, szerk. BAYER József (Budapest: A Kisfaludy Társaság Shakespeare Bizottsága, 1909), 281–295.

A *Hevesi fordításában* című fejezetben ismertetem Hevesi *A velencei kalmár*-fordításának körülményeit és a fordítást használó Bárdos Artúr 1936-os *A velencei kalmár* rendezését, valamint annak recepcióját. Az előadásról született kritikák és monografikus írások alapján rekonstruálom Gellért Lajos Shylock-szerepértelmezését és -alakítását. Hevesi Sándor fordításának a II. felvonás nyolcadik színéből Solanio és Salerio dialógusát a tanulmányom végén ismertetem.

Hevesi Sándor *A velencei kalmár* rendezésében Radó Antal fordítását használta. Ezért az eredeti angol nyelven idézett színműrészeket magyar nyelvű fordítását a lábjegyzetekben Radó Antal fordításából közlöm.

Novelli-szcenírozás

Hevesi Sándor *A velencei kalmár*-rendezői példányába írt Novelli-szcenírozás betétje az eredeti Shakespeare-színműben nem különálló jelenet. A II. felvonás nyolcadik színében Solanio és Salerio dialógusa számol be arról, hogyan reagált Shylock arra, amikor lányát, Jessicát egy keresztény megszöktette és vitte vagyonát is:

SOLANIO:

I never heard a passion so confused,
So strange, outrageous, and so variable,
As the dog Jew did utter in the streets.

‘My daughter! O my ducats! O my daughter!

Fled with a Cristian! O my Christian ducats!

Justice! the law! my ducats, and my daughter!

A sealéd bad, two sealéd bags of ducats,

Of double ducats, stol’n from me by my daughter!

And jewels—two stones, two rich and precious stones,

Stol’n by my daughter! Justice! Find the girl!

She halt the stones upon her, and the ducats!’

SALERIO

Why, all the boys in Venice follow him, Crying, his stones, his daughter, and his ducats. (3.1.12-22)⁶

Novelli egy eredetileg a színmű szövegében elhangzó, felidézett cselekménybeli aktust jelen idejű akcióvá, különálló jelenetté dramatizál. Más elmondani és más megjeleníteni egy tragikus pillanatot, egy veszteséget. A közönség Novelli társulatának előadásában ezt a tragikus veszteségpillanatot nem két velencei keresztény dialógusán keresztül ismeri meg, nem a velencei többségi társadalom képviselőinek dialógusán keresztül. Novelli társulatának közönsége az elbeszélés szereplőjét magát látja a veszteség felismerésének pillanatában, látja Shylockot, aki nem egyenjogú polgára Velencének. Így a nézőknek lehetősége nyílik arra, hogy köz-

⁶ William SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, szerk., John DOVER WILSON és Arthur Thomas QUILLER-COUCH (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 36–37. Hevesi 1927-ben Radó Antal fordítását használta. Radó fordításában az idézett rész a következőképpen hangzik: „SOLANIO. Nem láttam szenvedélyt, mely oly kuszán

/ Olyan sokféleképpen s oly furcsa-nyersen / Tört volna ki, mint a kutya zsidóé / Kitört az utcán:« Lányom, aranyim! / A lányom egy kereszténnyel szökött meg! / Ó jaj, az én keresztény aranyim! / Törvény! Biróság! Aranyim, leányom! / Egy zsák arany, két zsák arany, pecsétes; / Mind dupla aranyak! Ellop-ta lányom! / Meg ékszer! két követ! Két drága, szép kő! / Ellopta lányom! Biróság, talál meg! / Ó nála van a kő, meg az arany!»

SALARINO. Minden gyerek utána fut s kiáltoz: / «A köveim, leányom, aranyom!»” William SHAKESPEARE, *A velencei kalmár*, ford. RADÓ Antal (Budapest: Lampel R. R.t., 1904), 41.

vetlenül értesüljenek Shylock veszteségeire adott reakciójáról.

Az eredeti színműben ezt a jelenetet közvetve, Solanio és Salerio dialógusából ismerjük meg. Mint minden közvetett információ esetében, a befogadónak mérlegelnie kell azt, hogy a kapott információ már egy kész narratíva. Solanio narratívájának részét képezi etnikai és vallási előítélete, antijudaizmusa. Shylockot egy jelzős szerkezettel jelöli: „a kutya zsidó” [the dog Jew]. Shylock reakcióját Solanio nagy képként, szenvedélyként [passion] írja le. Olyan szenvedélyként, amit még nem látott. Jelzőkkel látja el, mint zavarodott [confused], különös [strange], felháborodó [outrageous], változó [variable]. Abból, ahogyan felidézi, Shylock miket mondott az utcán, ahogyan folyamatos változásban siratja lányát és dukátjait, komikusnak hat.⁷ Ám ezeket a mondatokat is Solanio idézi, az ő narratíváján keresztül kapjuk meg.⁸

Azáltal, hogy Shylock veszteségpillanata különálló jelentésként kerül színre, a nézőknek lehetősége nyílik arra, hogy saját narratívát

⁷ Shylock később, de ugyanúgy *A velencei kalmár* III. felvonásának első színében a Tuballal való beszélgetésben a veszteségei számbavételekor lányát, Jessicát és az elvesztett vagyonát egy mondatban említi: „I would my daughter were dead at my foot, and the jewels in her ear! would she were hearsed/ at my foot, and the ducats in her coffin! (3.1. 81-83)” SHAKESPEARE, *The Merchant*, 44. Radó Antal fordításában az idézett rész a következőképpen hangzik: „Szeretném, ha a leányom/ halva volna a lábaimnál, s az ékszer a fülében! / Szeretném ha hat szál deszka között heverne a/ lábaimnál s aranyaim benne volnának a koporsójában!” SHAKESPEARE, *A velencei*, 50.

⁸ Hevesi amikor adaptálja a „Novelliszcenírozás”-t ezt a komikusnak ható változást megtartja Solanio elbeszéléséből, Radó Antal fordításában.

alakítsanak ki a látottak alapján. Azonosulhatnak Shylock veszteségével, fájdalmával, kialakulhat bennük egy olyan narratíva, amelyben Shylock veszteségein keresztül érthetővé válik bosszújának motivációja, felhajtó ereje.

Nem egyértelmű, hogy Novellinek ez a dramaturgiai ötlete a verista játéktechnika lélektani folyamatábrázoló szándékából következett-e. Hiszen lélektani folyamatként is leírható, ahogyan a veszteségei hatására a színmű I. felvonásának harmadik színében lezajló kölcsönkérési jelenetben még csak *egy font húsként* kikötött zálog a III. felvonás első színében már Antonio szívére konkretizálódik. És megértjük, hogy Shylock miért ragaszkodik eltántoríthatatlanul *az egy font hús* záloghoz a IV. felvonás első színében, a törvényszéki jelenetben. Shylock vesztesége igazolni látszik bosszúja tárgyát. A Novelli-szcenírozás hatására Shylock nem a színmű elejétől jelenik meg bosszúsomjas alakként, habár az Antonio iránt érzett gyűlöletéről már az I. felvonás harmadik színében is nyíltan beszél.⁹ Ám a törvényszéki jelenetben a jogvita elvesztésének és a Shylockra rótt bírságok hatására nézőként részvétellel tudunk lenni újabb veszteségei iránt.

Hevesi Novelli Shylock-alkításában felismerte, hogy dramaturgiai ötlete árnyaltabbá teszi Shylock karakterét, ezért a Novelli-szcenírozást adaptálta saját 1927-es *A velencei kalmár* rendezésekor a Nemzeti

⁹ „I hate him for he is a Cristian:/ But more for that in low simplicity/ He lends out money gratis, and brings down/ The rate of usance here with us in Venice.” (I.3. 39-42.) SHAKESPEARE, *The Merchant*, 14. Radó Antal fordításában az idézett rész a következőképpen hangzik: „Gyűlölöm, mert keresztény; sokkal inkább,/ Mert csendes bárgyuságból ingyen adja/ A pénzét kölcsön és lenyomja véle/ A kamatot Velence városában.” !” SHAKESPEARE, *A velencei*, 17.

Színházban.¹⁰ Hevesi számára stílusformáló tapasztalattá vált az olasz verista színészek budapesti vendéggjátéka, ahogyan erről 1933-ban is írt:

„Az európai színpadtörténetnek meg nem írt fejezete, hogy a deklamációba és modorosságba süllyedt közép-európai színészetet [...] nagy olasz művészek formálták újjá a hatvanas évektől a kilencvenes évekig: Ristori, Salvini, Rossi s legvégül és legerősebben Duse Eleonóra, akinek játékmódja még ma is érvényes a színpadon”.¹¹

Novelli budapesti vendéggjátékokor Hevesi feltételezhetően jelen volt nézőként. Hogy a Vígszínházban 1899-ben vagy a Népszínházban 1903-ban, arról egyelőre nincsenek hiteles források.

Novelli, a verista Shylock

Ermete Novelli társulatával kétszer játszott Budapesten. Mind a két alkalommal, 1899-ben és 1903-ban is láthatta a magyar közönség Shylockként. Novelli társulatának nemcsak vezető színésze, de egyben rendezője is volt.¹² 1884-ben szervezett utazó társulatával fellépett Párizsban, Berlinben, Odesszá-

¹⁰ Zsótér Sándor 2018-as *A velencei kalmár* vizsgarendezésében a Színház- és Filmművészeti Egyetemen, Novelli dramaturgiai ötletéhez hasonlóan, Shylock veszteségét önálló jelenetként játszottuk.

¹¹ HEVESI Sándor, „Egy színpadi gyémántlakodalom”, *Budapesti Hírlap*, 1933. márc.12., 17.

¹² „Maga egyúttal rendezője is társulatának s személyesen vezeti a próbákat. Hogy mily gondosan tanulja be az előadandó darabokat, mutatja az is, hogy társulatának sűgője nincsen.” N.N. „Ermete Novelli”, *Vasárnapi Újság* 46, 45. sz. (1899): 757.

ban, Kairóban, Bécsben, Madridban.¹³ Így budapesti vendégjátékát nagy sajtóvisszhang előzte meg.

1899. augusztus 10-én a *Budapesti Napló* arról számol be, hogy Novelli egy budapesti impresszárióval már meg is kötötte a tíz estére szóló vendégszereplésre vonatkozó szerződést, amely öt budapesti és öt bécsi előadást foglal magában. A tíz Novelli-est tervezett időpontja ekkor még október 16-tól 31-ig terjed, és a következő repertoárt foglalja magában: *Papa Lebonnard*, *Alleluja*, *Michele Perrin*, *Il Barbero Benefico*, *Kean*, *Lui-gi XI.*, *Mia moglie non ha chic*, *La Bestennie di Cardillac*.¹⁴ A *velencei kalmár* tehát ekkor

¹³ Novelli 1900-ban a párizsi Théâtre-Français mintájára megalapította az első állandó játszóhellyel bíró olasz társulatot Casa Goldoni néven Rómában a Teatro Valle-ban.

¹⁴ Jean AICARD *Papa Lebonnard* című négyfelvonásos drámáját a Théâtre-Française-nek írta, azonban a Théâtre Libre mutatta be 1899-ben. 1905. december 30-án a Nemzeti Színház vitte színre *Lebonnard apó* címmel SZALAI Emil fordításában. Marco PRAGA *Alleluja* című három felvonásos drámáját 1894-ben írta, magyar fordítását dr. ROMY Béla készítette (Budapest: Atheneum, 1900). A *Michele Perrin* című előadás Emilio AUGIER és Giulio SANDEAU *La Gendre de M. Poirier* című négyfelvonásos komédiájának Novelli által készített adaptációja. *Poirer úr veje* címmel 1883. szeptember 7-én a Nemzeti Színház mutatta be FELEKY Miklós fordításában. Carlo GOLDONI eredetileg franciául írt *Il Barbero Benefico* (*Le bourru bienfaisant*) című komédiáját 1771. február 4-én mutatták be a Théâtre des Tuileries-ben. Magyar nyelvű fordítását RADÓ Antal készítette *A jótékony zsémbes* címmel (Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1892). Alexandre DUMAS *Kean* című drámáját 1836-ban a Théâtre des Variétés-ben mutatták be először. *Kean vagy Könyvelműség és lángész* címmel 1838. február

még nem szerepelt a tervezett vendégjátékok között. A *Budapesti Napló* arról is számot ad, hogy Novelli esténként kétezer frankot kap és huszonöt tagból álló társulataival érkezik.¹⁵ Majdnem két hónap elteltével, október 4-én a *Budapesti Napló*, már egy másik repertoárral és dátummal hirdeti Novelli vendégjátékát.¹⁶ Azonban a „nagyhírű olasz színművész” vígszínházi vendégjátéka kapcsán „repertoire-nehézségek” léptek fel,

16-án játszották először magyarul FÁNCSY Lajos fordításában a Pesti Magyar Színházban. Jean-François Casimir DELAVIGNE *Louis XI.* című ötfelvonásos tragédiáját 1832. február 11-én mutatta be a Théâtre-Français. 1860. január 25-én XI. Lajos címmel mutatta be a Nemzeti Színház SZIGLIGETI Ede rendezésében, BEÖTHY Ákos fordításában. A *Mia moglie non ha chic* Carlo VIZZOTTO, Arturo FRANCI háromfelvonásos operettje.

¹⁵ A társulat tagjai a *Budapesti Napló* beszámolója szerint: Olga Gianini, Maria Barach, Dina Rosa, Adele Rodolfi, Emilia Rizotto, Margherita dall Este, Tereza Caldelli, Italia dall Este és Ada Ricalzone. Valamint a férfi színészek: Leo Orlandini, Florido Bertini, Ambrogio Bagni, Alfonso Cassini, Eleuterio Rodolfi, Oddone Scapellini, Pierino Rosa, Lodovico Pagliarini, Paolo Cantinelli, Vittore Servolini, Carlo Cardelli, Zeno Madieron, Annibal Ricalzone, Carlo Bianchi, Angelo dall Este és Pietro Derzi. N.N. „Ermete Novelli budapesti vendégszereplése”, *Budapesti Napló*, 1899. aug. 10., 8.

¹⁶ „[N]ovember 3-án A *velencei kalmárban*, 4-én a *Papa Lebonnardban*, 6-án a *Pont Biquet-családban*, 7-án a *XI. Lajosban* és 8-án a *Makrancos hölgyben* fog játszani.” N.N. „Novelli a Vígszínházban”, *Budapesti Napló*, 1899. okt. 4., 7. A *La Famille Pont-Biquet* Alexandre BISSON 1897. február 25-én a Palais Royalban bemutatott három felvonásos komédiája. Magyarul *A pont-Biquet család* címmel 1892. május 27-én mutatták be a Nemzeti Színházban NÁDAY Ferenc fordításában.

így az a *Budapesti Napló* október 23-i száma szerint vendéjjátéka tavaszra csúszik.¹⁷ A hír ellenére Novelli 1899. november 3-án megtartja első vendéjjátékát, a *Papa Lebonnard*-ot játssza, majd november 4-én *A velencei kalmár*ból Shylock szerepét.¹⁸

Novelli Luigi Suñer *A velencei kalmár*-fordítását használta átdolgozva. Az V. felvonást nem játszották, a háromórás előadás a IV. felvonás első színével, a törvényszéki jelenettel ért véget.¹⁹ Novelli társulatának előadása a színmű Shylock-cselekményszálára fókuszált.²⁰ *A velencei kalmár* Novelli-féle át-

¹⁷ N.N., „Novelli Budapesten”, *Budapesti Napló*, 1899. okt. 23., 10.

¹⁸ Hevesi Sándor Novelli a *Lebonnard* apóban nyújtott alakítása kapcsán a következőket írja: „Novelli a *Lebonnard* apóban egy öreg embert játszik, aki 40 esztendeig volt óras. Novelli e szerepben a kezét és az ujjait mindig úgy használta, mintha apró, finom jószágokhoz nyúlt volna: a 40 esztendei foglalkozás benne volt mindig a keze járásában. Az ilyen ismétlődő gesztusok olyanok, mint egy-egy homéri jelző: valósággal belevésik az alakot emlékezetünkbe.” HEVESI, *A színjátszás...*, 225.

¹⁹ A magyar nyelvű *A velencei kalmár* játék-hagyományban 1879-ben Paulay Ede hozta színre először a teljes színművet, „a költői ötödik felvonással, melyet még [Heinrich] Laube is mindig elhagyott.” PUKÁNSZKYÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940), 331.

²⁰ 1900-ban a *Pesti Hírlap* közli az előadás szereposztását. Novelli Shylock alakítása mellett a Dózsét E. Piamonti, Portiát O. Giannini, Antoniot P. Rosa, Bassaniot R. Cammi, Grazianot A. Gandusio, Salarinot P. Cantinelli, Solaniot L Pavnelli, Marokkó hercegét L. Orlandini, Lorenzot E. Sabbatini, Tubalt F. Bertini, Lancelo Gobbot E. Treves és Jessicát G. Gaimmi alakította. N.n. „Színházak”, *Pesti Hírlap*, 1900. máj. 13., 23.

dolgozása olyan játékokkal egészült ki, amelyeket az eredeti Shakespeare-színmű nem tartalmazott, vagy csak a szereplők dialógusain keresztül értesülhetett róla a néző.²¹ Egy ilyen szembetűnő betoldást, amely Shakespeare eredetijében nem szerepel, a *Vasárnapi Ujság* kritikája említi meg. Shylock a törvényszéki jelenetben az ítélethirdetés után azt mondja: „Elítéltetek, mert zsidó vagyok.”²²

Novelli az olasz verista játéktechnika képviselője akárcsak a Budapesten szintén vendégszereplő Gustavo Salvini, Ernesto Rossi, Emma Grammatica vagy Eleonora Duse.²³ Ernesto Rossi repertoárjának is részét képezte Shylock szerepe, azonban a budapesti közönség őt csak Hamlet, Othello és Lear szerepében láthatta.²⁴ Gustavó Salvinit azonban

²¹ „Igen természetes, hogy az egész darab, valamely Suner L. ur munkája, lelketlen hidegvérrel van éppen és kizárólag Novelli különfölgósa mértékére kiszabdalva és egybeerőszakolva Shakspeare eredetijéből. Az eredetinek talán fele sincs meg e négy felvonásra redukált *Kalmár*-ban; de viszont csak úgy duzzad a darab a sok merész átformálás és a még több idegen betoldástól.” K., „Ermete Novelli”, *Magyar Nemzet*, 1899. nov. 6., 5.

²² SZÜRY Dénes, „Novelli II.”, *Vasárnapi Ujság* 46, 47. sz. (1899): 790.

²³ „Az olasz színművészet egyik legnagyobb egyénisége, Eleonora Duse 1892 tavaszán, a Feld Zsigmond vezette Városligeti Színkörben lépett először magyar közönség elé. Feld jelentős érdemeket szerzett azzal, hogy számos külföldi hírességet hozott pestre vendégszerepelni [...]” GAJDÓ Tamás, szerk., *Magyar Színháztörténet 1873–1920* (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színház-történelmi Múzeum és Intézet, 2001), 436–437.

²⁴ Ernesto Rossi budapesti vendéjjátékairól részletesebben lásd „Az olasz művészek

a fővárosi közönség is láthatta Shylockként.²⁵ Hevesi Sándor *A színjátszás művésze* című munkájában a verizmusról elismerően azt írja, hogy

„ekkor is, úgy, mint a 17. században, az olasz színjátszás volt az a forrás, melyből az európai színművészet egy kis új életerőt merített, mert az olasz nemzetnek kiváló színészi tehetsége és eleven realiztikus érzéke, főképpen pedig nagy mimikai képessége a legsekélyebb korszakokban sem tagadta meg magát, s vért és velőt adott a legsilányabb daraboknak is.”²⁶

Könyvében Hevesi Novelli Shylock-alakításának példáján keresztül szemlélteti, hogy a verista színész hogyan építi fel szerepét. A színész elolvassa a szerepet, gondolkodik rajta, majd emlékezetében felidéz egy olyan alakot, akit társítani tud az író által megírt szerephez. Maga elé idézi, hogy le tudja írni a külsőjét, a testtartását, a mozgását, a mi-

vendégjátékának kezdetei”, in GAJDÓ, szerk., *Magyar Színháztörténet...*, 434–437.

²⁵ Salvinit először a Városligeti Színkörben 1896. október 17-én láthatta a budapesti közönség Shylockként. A *Budapesti Hírlap*ban megjelent színlap szerint Salvini mellett V. Udina mint Antonio, G. Dal Cortivo mint Bassanio, F. Cordini mint Salarino, Farinati mint Lorenzo, P. Barsi mint Tubal, Del Cinquae mint Dózse, A. Saglio mint Lencilotto, Bettini mint Baltazár, F. Tioli mint Popolano, R. Jandelli mint Popolano, J. Salvini mint Portia, Piazzani mint Nerissa és E. Dal Cortivo mint Jessica játszott. N.N. „A velencei kalmár” *Budapesti Hírlap*, 1896. okt. 17., 13. Salvini, vendégszerepelt Aradon, Kolozsvárott, Pécsen, Pápán, Székesfehérváron 1897. január 9-én pedig Világoson *A velencei kalmárral* Shylock szerepében. Salvini *Bánk bán*-rendezésével is körbeutazta az országot.

²⁶ HEVESI, *A színjátszás...*, 267.

mikáját. „[...] szükség esetén el is játszhatná éppen, hiszen csak utánoznia kell a képzeleti alakot, amelyet kigondolt.”²⁷ Azonban ez még nem elég. A színésznek társítania kell egy valós látott vagy ismert alakot, az általa elképzelt szerephez. Novelli „Ferrarában egyszer belépett egy bodegába, s ott ült egy nagyon közönséges külsejű vén zsidó, de sápadt arcán rajta volt az egész ótestamentum, s ez volt az ő Shylockja, akit esztendő-kön át keresett.”²⁸ Ezt követi a technikai munka. A színész az elképzelt és a valóságban megtalált alakból ötvözött szerepképpel elkezd próbálni a darabot. A próbafolyamat során megállapítja az alak gesztusainak, intonációinak határértékeit, majd következik a bemutató. De a színész munkája nem ér véget a bemutatóval. A színpadon a közönség jelenlétével a színész átadja magát az alaknak, amelyet „a tapasztalatával kiszemelt, eszével meghányt-vetett, fáradtságos technikával előkészített, s nagy szorgalommal begyakorolt”.²⁹ Ekkor átszellemül és az általa előkészített és begyakorolt alak:

„egyszerre váratlanul egészen új, reája nézve is szinte idegenszerű, megdöbentően intenzív, szinte ijesztő igazság erejével elevenednek meg, mintha csak valamely felsőbb parancs folytán teljesen átváltak volna, éppen úgy, mintha álombeli élményeink, mert hiszen az álom sem tud a semmiből teremteni, köti az anyag, amelyet az éber élet nyújt neki, de az anyagot azután szabadon átdolgozza és átlelkesíti”.³⁰

²⁷ Uo., 187–188.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

Hevesi Novelli szerepfelépítési technikája kapcsán lélektani folyamatról beszél,³¹ és azt állítja, hogy a verista színész munkafolyamata a szerepével a színpadon teljesebbé válik, a próbált és megalkotott alak a közönség jelenlétében születik meg. Tehát a verista színész a nézők jelenlétének hiányában még nem tudja létrehozni alakítását, ahhoz szüksége van a közönségre.

Novelli, a *Pesti Napló* beszámolója szerint, nem rendelkezik azokkal a „frappánsan ható külső színészrevalóságokkal”, amelyekkel egy színész a pusztán jelenlétével megragadja a nézőt.³² Alakítása egységes, hatása kettős „visszariaszt a bosszúszomja; részvétet kelt az indító oka.”³³ Novelli nem retten meg attól, hogy Shylock tragikumát a nézőkből olykor nevetést vált ki, máskor félelmet.³⁴ Shylock-alakítása megnyerte a fővárosi közönség tetszését, ezért vendégszereplését

meghosszabbította és összesen háromszor játszotta Shylockot.³⁵

Alakítását filmen is megörökítették.³⁶ 1910-ben Gerolamo Lo Savio rendezésében a Film d'Arte Italiana elkészítette *A velencei kalmár* némafilm adaptációját Novellivel Shylockként.³⁷ A közel tíz perces rövidfilm a Shakespeare-színmű Shylock-cselekményszámlára épít. A hét jelenet-felvezető szöveggel tagolt film a törvényszéki jelenettel zárul.³⁸ Novelli a filmben Shylock szerepében turbánt és kaftánszerű öltözetet visel, Shylockot galíciai zsidóként jeleníti meg jelmezében, ősz, dús, göndör, bozontos hajjal és állszakállal. A Shylockot játszó színészek jelmezének történeti hitelességére vonatkozik, hogy

„alakját például eddig minden magyar színész, minden olasz tragikus hős

³¹ „A lélektani folyamat tehát ilyenforma lehet: az alak, amelyet először értelmével koncipiál, s aztán a próbákban megtestesíteni igyekszik, nem is a művészi cél, hanem csak is egy izgató, sarkalló eszköz Novelli számára, mely, mint a derviseket a forgás, beleviszi őt abba a kábulatba, amelyből aztán a színpadon kikel elevenen a szerep a maga igazi mivoltában.” Uo., 188.

³² „Azzal elő sem kell hozakodnunk, hogy Novelli frappánsan ható külső színészrevalóságokkal nincs megáldva, amikor ez az áldás az, ami nélkül az igaz művész leginkább meglehet. Nem impozáns alak, nem a veséig ható hang, nem Apolió-arc, holott ezek azok a külsőségek, amelyekkel sikeresen tarkargathatni a lényegesebb revalóságok hiányát.” J. S., „Novelli Shylockja”, *Pesti Napló*, 1899. nov. 5., 9.

³³ SZÜRY, „Novelli II.”, 790.

³⁴ J. S., „Novelli Shylockja”, *Pesti Napló*, 1899. nov. 5., 9.

³⁵ N.N., „Novelli bucsufellépte”, *Magyar Nemzet*, 1899. nov. 15., 11.

³⁶ Gerolamo LO SAVIO (rendező, 1910), *Il mercante di Venezia*, Film d'Arte Italiana. A filmben Novelli mellett Franceska BERTINI tűnik fel Jessica szerepében, és Novelli felesége, Olga Giannini NOVELLI mint Portia. Az utólag színezett film angol nyelvű szöveggel ellátott változata az alábbi linken hozzáférhető:

<https://www.youtube.com/watch?v=CksoTiGpVe8&t=4s>, hozzáférés: 2024.05.19.

³⁷ Gerolamo LO SAVIO megörökítette filmen Shakespeare *Lear király* című tragédiáját is Ermete Novellivel Lear szerepében. Az utólag színezett film, angol nyelvű szöveggel ellátott változata az alábbi linken hozzáférhető:

<https://www.youtube.com/watch?v=TBj88wtzp5Q>, hozzáférés: 2024.05.24.

³⁸ Gerolamo Lo Savio *A velencei kalmár* filmjét Magyarországon is vetítették 1911-ben, ahogy arról a soproni Elekto-Bioskop villamos-színház műsora beszámol. N.n. „Elekto-Bioskop” *Soproni Napló*, 1911. márc. 23., 4.

galíciai zsidónak festette, holott ez az alak szefárd, amely úgy viszonyul a galíciai fajtájú zsidóhoz, mint az orosz-lán a macskához. A felis leo és a felis domestikus csak a csontrendszerben hasonlítanak egymáshoz”.³⁹

Játéka kapcsán a filmből nehezen megállapítható, hogy Novelli a színpadon is ilyen széles, túlgesztikulált mozgással játszotta-e Shylockot, vagy ez csak a némafilm műfaj sajátosságainak tudható be. Az Antonioval és Bassanioval játszott kölcsönkérési jelenetében az utcán kedélyes és meglepett. Majd miután Antonio és Bassanio elindulnak fölfelé a lépcsőn és egyedül marad szemben a kamerával, az ég felé emeli tekintetét és kezét. Kedvező helyzetbe került. A kötvény aláírásakor házában udvarias Antonioval és Bassanioval, játékban alájuk pozicionálja magát. Majd, amikor a keresztények előre mennek és egyedül marad a szobában, előveszi övsáljából a kötvényt, hogy újra elolvassa azt és kéjesen fölfelé a váll magasságáig tartott jobb kezét ökölbe szorítva nevet. Nem egyértelmű, hogy ez a nevetés és gesztus a sikeres üzlet örömeinek kifejezése-e, esetleg annak öröme, hogy a keresztény Antonio hitelezőjévé vált és a függő helyzetben fölé rendelődött adósának. Vagy annak az öröme, hogy a jelét látjuk-e, hogy Shylock az egy font hús-zálog kikötésével *törvényes* bosszút állhat, ha már a törvényen kívül nem állhat bosszút anélkül, hogy saját személyét is kockáztassa. Követi Antoniot és Bassaniot a ház elé, ahonnan, miután átadta Jessicának a ház kulcsait, a keresztényekkel karöltve távozik.

Tuballal együtt tér vissza házához, ahol az utcán elejtett lakáskulcsot eleinte naivan és higgadtan szemléli, majd *spättel* ledöbben és a szívéhez kap. Tubal megnyugtatja, ekkor újra higgadtan fölmeleg a bejárati ajtóig.

³⁹ BOROSS Mihály, „II. Richárd”, *Esti Kurir*, 1925. máj. 12., 12.

Majd onnan magába roskadva a korlátba támaszkodva levánszorog a lépcsőn. Közben jobb karját és tekintetét többször az égre emeli vádlóan. Majd egyre hevesebb kétkezes átkozódásba kezd és összeroskad. Novelli játékát a film további részében nem részletezem. Jól kivehető, hogy az eredetileg csak a II. felvonás nyolcadik színében, Solanio és Salerio dialógusában elbeszélte veszteségpillanat a filmben is jelen idejű akcióvá dramatizált különálló jelenet, amely az érzelmi amplitúdókat tekintve széles skálát mutat fel.

Novelli Gerolamo Lo Savio filmjében öreg, kedélyes és készséges kisemberként ábrázolja Shylockot, aki folyamatosan alápozicionálja magát keresztény adósainak. Azáltal, hogy a film a IV. felvonás első színével, a törvényszéki jelenettel zárul, a film Shylock és az egy font hús-zálog történetére fókuszál. Shylockjának bosszúja és a zálog jogos követelése a veszteséget felismerő pillanat megmutatásával megokolttá válik. Novelli az alakításában megjelöli Shylock bosszúszomját, de nem karizmatikus, ijesztő alakként ábrázolja.

Hevesi szerint Shylock

Hevesi Sándor Novelli vendégjátékán túl többször is kapcsolódik Shakespeare *A velencei kalmár* című színművéhez. 1909. január 24-én *Shakespeare «Velencei kalmárja»* címmel tartott előadást a Nemzeti Színházban a Kisfaludy Társaság Shakespeare-matiné sorozatának részeként.⁴⁰ 1927. január

⁴⁰ Hevesi előadásának szövege nyomtatásban először az 1909-es *Magyar Shakespeare-Tár II.*-ben jelent meg. BAYER József, szerk., *Magyar Shakespeare-Tár II.* 4 (Budapest: A Kisfaludy Társaság Shakespeare Bizottsága, 1909), 281–295. A tanulmány újra nyomtatásban megjelent HEVESI *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések*, valamint az *Amit Shakespeare álmodott* című könyvében is.

ár 25-én a Nemzeti Színházban mutatták be *A velencei kalmár* rendezését, az előadás Radó Antal fordításából készült, ám ekkor Hevesi már újrafordított részeket a színműből az új, cambridge-i kiadás után.⁴¹

Hevesi rendezésében Gál Gyula játszotta Shylockot.⁴² Gál esetében a Novelli-szcenáriozást nem említik a kritikák. A színész Shylockjában lefokozta az alak tragikus vonásait és vígjátéki megközelítéssel játszott egy lelki szerepívet a „»tréfás kötéstől« a vérdíj komoly követeléséig.”⁴³ 1924-ben a *Színház és Társaság* című lapban Gál Gyula *Shylock* címmel jelentetett meg egy tanulmányt, amelyben a színész a Shylock-

HEVESI, *Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések* (Budapest: Táltos Kiadó, 1919), 34–52.
HEVESI, *Amit Shakespeare álmodott* (Budapest: Magvető Kiadó, 1964), 67–81.

⁴¹ „Hevesi Sándor, a Nemzeti Színház rendezője is úgy nyilatkozik, hogy a Kisfaludy-Társaság fordításait nem lehet jól szavalni és különösen Szász Károly *Vihar* fordításában talál sok kivetni valót. Annyi bizonyos, hogy a Nemzeti Színházban már nem mondják jól Shakespearet, de a *Szentivánéji álmod* és *Hamlet* sem, melyeket pedig Arany János fordítása szerint játszanak. De a színészek nem is tartják érdemesnek megtanulni a szöveget; a szavakat mással csereberélik fel, nem ügyelnek az ékezésre, központozásra, elharapják és kifordítják a rímeket, meg rögtönöznek is, mint Rózsahegy a *Hamlet* sírásójában.” PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története I.* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1940), 394.

⁴² A Nemzeti Színház 1923. április 6-án újjította fel a színművet Csathó Kálmán rendezésében, amelyben Shylockot Barthos Gyula alakította.

⁴³ KÁRPÁTI Aurél, „A velencei kalmár repríze”, *Pesti Napló*, 1927. jan. 26., 16.

alakítások téves megközelítéséről írt.⁴⁴ Gál megközelítése hasonlít Hevesi *A velencei kalmár* című tanulmányában leírt megközelítéséhez:

„Shylock bosszúvágyában tehát nincs semmi sajátosan zsidó vonás. [...] Shakespeare-re nézve Shylock zsidó volta nem volt kérdés, nem volt probléma, hanem olyan fajtájú festői érdekesség, mint az, hogy Othello szerencsen. [...] Hogy Shakespeare bizonyos zsidó vonásokat is vitt bele Shylockba, ebből nem az következik, hogy jól ismerte a zsidókat, hanem csak az, hogy jól ismerte a középkori keresztény hagyományt -a zsidókról.”⁴⁵

Hevesi tanulmányában nem menti fel Shylockot. Csupán alakját a velencei társadalmi kontextus komplexitásában szemléli. Shylock „Velencében csak megtűrt ember, jövevény, idegen, akinek azt is el kell szenvednie, hogy a keresztény kalmár arcon köpi és megrugdossa”.⁴⁶ De bosszúért sóvárog, ahogy erről az I. felvonás harmadik színében is beszél.⁴⁷ Az, hogy Shakespeare Shylock

⁴⁴ „A legérthetőbb, de egyszersmind a legveszedelmesebb félremagyarázás Shylock jellemében és történeti felfogásában az, hogy az ő erényeit és bűneit felekezeti szempontból bírálják el, mintha minden keresztény a megtettesült becsületesség és minden zsidó született gonosztevő volna — és megfordítva. Holott Shakespeare ebben az alakban nem typust, hanem egyént rajzolt és Shylock cselekedeteiből nem szabad mindenkoron egy egész faj erkölcsére következtetnünk, hanem csupán egy ember cselekedeteire.” GÁL Gyula, „Shylock”, *Színház és Társaság*, 1924. jan. 20., 1.

⁴⁵ HEVESI, *A velencei...*, 75–78.

⁴⁶ Uo., 74.

⁴⁷ „If I can catch him once upon the hip, / I will feed fat the ancient grudge I bear him.” (I.3.

bosszúját a veszteségeire adott ellenreakcióként igazolja, még nem menti fel Shylockot az *egy font hús* kivágásának megkísérlése alól.⁴⁸ Hevesi Shylock kapcsán csak arra hívja fel a figyelmet, hogy Shakespeare alakját a középkori keresztény hagyomány, vallási előítéletek mintájára alkotta. Azonban a XVII. század „felsült cselszövőként” való ábrázolása és a XVIII. századi játékhagyományban gyökerező „üldözött emberként” való ábrázolása, amelyben a „a zsidót ábrázolják tragikus, történelmi sorsával”, két irányba történő túlzása Shylock alakjának.⁴⁹ 1909-es tanulmányában végigköveti, ahogyan a színmű játéktörténetében Shylock alakjára helyeződik a hangsúly, holott Antonio a címszereplő, „a királyi kalmár”, ahogyan arra Hevesi fel is hívja a figyelmet.⁵⁰ A megszólalások számát tekintve pedig Portia van a legtöbbet színen.⁵¹

43-44.) SHAKESPEARE, *The Merchant*, 14. Radó Antal fordításában az idézett rész a következőképpen hangzik: „Csak kaphassam meg egyszer a csipőjén,/ Torkig jóllaktatom őt bosszumat!” SHAKESPEARE, *A velencei*, 17.

⁴⁸ „Shakespeare minden gonosztevőjét ugyanúgy mentegeti, s minden gazembere vagy azzal igazolja magát, hogy csak bosszút állott, vagy pedig összeroskad a lelkifurdalások terhe alatt. Még Jago is úgy állítja be magát, mint akin Othello kétszeres igazságtalanságot követett el, mint akinek tehát feltétlen joga van a bosszúra, sőt a főfőgonosztévő, III. Richárd is azzal szépíti gazságait, hogy neki jussa van bosszút állani az anyatermészeten, mely őt csúfnak és korcsnak teremtette.” HEVESI, *A velencei...*, 74-75.

⁴⁹ Uo., 75.

⁵⁰ HEVESI, *A velencei...*, 79.

⁵¹ Hevesi rendezésben Portiát N. Tasnády Ilo-
na alakította, Nerissát T. Mátrai Erzsi, Kör-
nyei Paula volt Jessica, Nagy Adorján pedig a
Doge.

1928. október 18-án új betanulással Hevesi rendezésében Csontos Gyula veszi át Shylock szerepét.⁵² Alakításának legkiemelkedőbb pontja, Kosztolányi szerint, éppen a Novelli-szenáriózás, amelyet Hevesi adaptált saját rendezésébe. Csontos egy negyven körüli Shylockot játszott, aki már megjelenésében kitűnik a velencei keresztények közül, ahogy azt Kosztolányi kritikája részletesen leírja.⁵³ Alig mozog. Kezét szinte állandóan ökölbe szorítja.⁵⁴ Kosztolányi a Novellitől adaptált veszteség-pillanatot így írja le:

„Shylock lába alól most kicsúszik a talaj, fülében a függővel, ellopott ékköveivel. Ezek a dührohamai ritkák. Csak

⁵² Az *Est* című lap beszámol arról, hogy az új betanuláshoz Hevesi Sándor új fordítást készített Csontos Gyulának Shylock szerepéből. N.N. „Hevesi Sándor”, *Az Est*, 1928. okt. 16., 12.

⁵³ „Nem aggastyán, mint elődei. Nincsenek kuszán lobogó ősz tincsei, melyeket a kétségbeesés örületében tépdés. Haját nem látni. Fején fekete, lapos bársonysapka, melyet egész előadás alatt nem vesz le. Rozsdabarna, gyér rojtokban csüngő szakállá inkább borotvátlanlanságnak rémlik, mint férfidísznek, mert az ortodox nem nyúl késsel-ollóval testéhez, vegyszerekkel, kénnel maratja le szőrzetét. Földig érő, sötétlila kaftánt visel, éjszín sávval, derekán tarka sálat, fülében gyöngyfűggőt. Baloldalt, valamivel szíve fölött ott a sárga folt, a középkor szegyenbélyege, egy középütt kivágott körszelet, jelezve, hogy ki van közösítve az emberi társadalomból, bárki arcon köpheti, megrugdoshatja, csak azért, mert zsidónak született.” KOSZTOLÁNYI Dezső, „Shylock és Csontos”, in *Színházi esték II.*, szerk. RÉZ Pál (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 325.

⁵⁴ „Hosszú évek tapasztalata megtanította arra, hogy jobb veszteg maradni, lesben állni. A mozgás, a szabad emberek előjoga.” Uo.

egy-egy pillanatra hördül föl, rikácsol, károg, indulatait kiereszti, aztán újra szert tesz önuralmára, visszaparancsolja őket, magába húzza, láncon. Haragját jégre helyezi.”⁵⁵

Csortos negyvenes Shylockot játszik, ez a szerepértelmezés eltér a korábbi Shylockalakításoktól. Csortos Shylockja fokozatosan törik meg a veszteségek súlya alatt, keveset gesztikulál és nem törekszik arra, hogy megidézze a jiddis-beszédtnusokat.⁵⁶ Hevesi 1927-ben Csortos Gyulának fordított újra részeket az új cambridge-i kiadás után, mert Csortos „a régi szöveggel, – igen érthető módon – sehogysem bírt megbarátkozni”.⁵⁷

Hevesi a Novelli-szenírozás adaptálásával vélelmezhetően nem felmenteni szerette volna Shylockot. Rendezésében színre vitte az V. felvonást is, így Shylockot nem a színmű főszereplőjének tette meg. A Novelli-szenírozás adaptálásával Hevesi megtámogatta és megmutatta azt a lélektani folyamatot, amely Shylockban végbe megy, amikor veszteségeit felismerve vérmes bosszúra szánja el magát.

⁵⁵ Uo., 326.

⁵⁶ „Nem hadonász kezeivel, fürgén, idegesen, azzal a keleti modorsággal, melyet a múlt színészei váltig kiaknáztak. [...] Hangsúlya sem éneklő-zsidós. Csak egy alkalommal az, hogy leányát nem találja otthon a gettó piszkos házai között, melyek közt fehérneműk száradnak kötélén. »Jessicá- jajveszékel ekkor-Jessicá« s ez a sóhaj szerű nyögés meghat bennünket. Itt mutatja meg először és utoljára a szívét, melyet örökre elveszt.” Uo., 327.

⁵⁷ Hevesi Sándor levelezőlapja Bárdos Artúrnak. Semmering, [1936. július 21.] Papír, autográf ceruzairás Bárdos Artúr tintairású rájegyzésével, Méret: 105×147 mm. Keltezés a postabélyegzőről. OSZMI Kézirattár.

Hevesi fordításában

Hevesi Sándor *A velencei kalmár* fordításának tisztázott gépiratában nincs nyoma annak, hogy Hevesi Novelli dramaturgiai ötletét fordítóként felajánlotta volna Bárdos Artúrnak. Az OSZMI Kézirattárában található dokumentumban olvashatók a fordító által piros ceruzával írt megjegyzések és javaslatok, valamint grafittal jelölt húzások. De a II. felvonás nyolcadik színében a Solanio és Salarino közötti dialógusnál nem található semmilyen megjegyzés vagy húzási javaslat.⁵⁸ *A velencei kalmár*-fordítás tisztázott gépiratának végén a dátumozás 1936. augusztus 17. A fordítás nem Bárdos Artúr felkérésére készült, Hevesi maga ajánlotta fel Bárdosnak a már majdnem kész *A velencei kalmár* fordítását.

1936. július 21-én *Az Est* című lapban Bárdos bejelenti, hogy a Művész Színházat Shakespeare a *Szentivánéji álom* című vígjátéka helyett *A velencei kalmárral* fogják felavatni.⁵⁹ 1936. július 22-én *A „Velencei kal-*

⁵⁸ Az egyetlen szembetűnő fordítói döntés, hogy az eredetileg, Shakespeare által Salerio névre keresztelt szerepet Hevesi Salarinora változtatta. William SHAKESPEARE, *A velencei kalmár*, ford. HEVESI Sándor. Gépirat- és kézirat- és autográf bejegyzéseivel és húzásaival. [82] levél. OSZMI Kézirattár ltsz.: 75.76.1.

⁵⁹ N.N., „A velencei kalmárral nyitják meg a Művész Színházat”, *Az Est*, 1936. júl. 21., 6. Gajdó Tamás Bárdos Artúr *A velencei kalmár* nyitóelőadasként való bemutatásáról azt írja, hogy „A főváros patinás operettszínházát Művész Színház néven- kimondva kimondatlanul- a Nemzeti ellenszínházaként nyitotta meg. Erre mindennél világosabban utal a *Világirodalmi ciklus*, amelynek első darabja Shakespeare *A velencei kalmár* című műve volt. Bárdos Artúr úgy vélte, hogy végre ambícióinak és tehetségének megfelelő színházépülethez jutott, s az előző évad emléke-

már” mindenütt címmel a *Magyarország* arról számol be, hogy ezáltal Budapesten két *A velencei kalmár* bemutató is várható, az egyik a már említett Bárdos Artúr Művész Színházának nyitóelőadása, a másik a Magyar Színháznál van tervben.⁶⁰ Dr. Bródy Pál a Magyar Színház igazgatója is nyilatkozott a *Magyarországnak*:

„Valóban tervezzük a *Velencei kalmár* bemutatóját és az a hír, hogy egy másik magánszínház is készül a drámára, nem tántorít el bennünket az elhatározásunktól. Törzs Jenővel már régebben megállapodtunk, ő fogja játszani a Magyar Színházban Shylock szerepét a *Velencei kalmár* előadásain. Ugyancsak megállapodtunk a rendező sze-

zetes bemutatójának, Shaw *Szent Johanná*-jának erkölcsi és anyagi sikere is bátorította vállalkozásában. A második világháború előestéjén a polgári értelmiség és a gazdasági elit utolsó nagyszabású kulturális kísérlete volt a Művész Színház megteremtése.” GAJDÓ Tamás, *Az új színpad művészete* (Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2002), 153. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁰ A *Magyarország* arról is ír, hogy talán a Nemzeti Színház is újra műsorára tűzi. Hevesi 1927-es rendezését követően 1934-ben a Nemzeti Színház újra játszotta a színművet, amelyben Nagy Adorján alakította Antoniot, Gál Gyula Shylockot, Major Tamás pedig Solarinot. 1936-ban a Nemzeti újra elővette a színművet, ekkor Bartos Gyulával Shylock szerepében. Bartos korábban Csathó Kálmán rendezésében is játszotta már Shylockot. *A velencei kalmár* a Nemzetiben új rendezésben 1940. február 13-án került bemutatásra Major Tamással Shylock szerepében, Both Béla rendezésében.

mélyében is. Hevesi Sándor rendezőnk a darabot.”⁶¹

Hevesit 1933-ban váltották le a Nemzeti Színház éléről,⁶² leváltása után szerződött a Magyar Színház.⁶³ 1936. július 21-én, amikor Bárdos az *Est* című lapban bejelentette, hogy a nyitóelőadást *A velencei kalmár*ra változtatták, a Semmeringben tartózkodó Hevesi levelezőlapot adott fel Bárdosnak, hogy felajánlja *A velencei kalmár*-fordítását.⁶⁴ Hevesi vélelmezhetően már a Magyar Színház bemutatójára készült a fordítással.⁶⁵ A Ma-

⁶¹ N.N., „A »Velencei kalmár« mindenütt”, *Magyarország*, 1936. júl. 22., 8. Kiemelés az eredetiben.

⁶² Hevesi Sándor a Nemzeti Színházban éléről való leváltásáról részletesebben lásd „A Nemzeti Színház válsága és Hevesi Sándor leváltása 1931–1932”, in *Színháztörténet nagytítóval: Források a Magyar színijátás történetének tanulmányozásához 1920–1949*, szerk. CSISZÁR Mirella és GAJDÓ Tamás (Budapest: PIM-OSZMI, 2018), 99–103.

⁶³ A Magyar Színház az 1932–33-as évadban kezdte meg működését a Belvárosi Színház volt igazgatói Heltai Jenő (1936-ig) és Bródy Pál, valamint az Andrassy úti Színház igazgatója, Wertheimer Elemér vezetésével, akik mellett Marton Sándor volt még ügyvezető a Magyar-színház bérlő kft.-ben, ami neve 1938-tól Magyar és Andrassy Színház Kft. lett.

⁶⁴ Hevesi Sándor Bárdos Artúrnak címzett leveléről lásd GAJDÓ Tamás, „A *velencei kalmár* című Shakespeare-darab 1936-ban a Művész Színházban”, OSZMI, hozzáférés: 2023.11.29, <https://oszmi.hu/hu/hirek/honapmutargya/velencei-kalmar-cimu-shakespeare-darab-1936-ban-muvesz-szinhazban>.

⁶⁵ 1934. május 8-án a *Pesti Hirlap*ban egy rövid színházi hír látott napvilágot, miszerint „Hevesi Sándornak az a rendezői ötlete van a jövő szezón számára, hogy az egyik pesti

gyar Színház azonban nem mutatta be az 1936/37-es évadban *A velencei kalmárt*.⁶⁶

színházban színrehozza a *Velencei kalmárt*, még pedig Shylock szerepében *Beregi Oszkárral*. N.n. „Színház és zene”, *Pesti Hírlap*, 1934. máj. 8., 13. Ez a rendezői ötlet nem valósult meg, Beregi Oszkár nem játszotta Shylockot. Hevesi és Beregi az 1904–1908 között működő Thália Társaság tagjai voltak. 1934-ben Beregi már a Magyar Színház tagja volt. Ezt megelőzően a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt 1920-ban a Nemzeti Színházból való menesztése miatt Bécsben, Erdélyben a felvidéken és berlini színházakban játszott, 1925 nyarán Amerikában turnézott, majd 1928-ban ismét Reinhardt szerződtette bécsi színházába (1907–1910 között Max Reinhardt berlini színházaiban játszott). A második zsidótörvény 1939. május 5-i hatálybalépését követően Beregi az OMIKE Művészakciójának egyik vezető színésze lett. Egy magántulajdonban lévő gépiratban Beregi a Művészakció első összeállítása kapcsán azt írja: „[...] nem talált ellenmondásra az az indítványom, hogy első előadásunk műsorába Shakespeare *Velencei kalmárját* is beillesszük. Röviddel a megnyitó előadás kezdete előtt a *Velencei kalmár* előadását betiltották. Bánóczi izgatottan telefonálta meg nekem ezt a vészírt [...] Hirtelen ötletszerűen felvetette, hogy nem volnék-e hajlandó a *Hamlet* nagy monológját elmondani. Rövid ellenkezés után azt válaszoltam: Jól van, elmondom a »lenni vagy nem lenni«-t, de nem úgy, ahogyan Hamlet mondja minden koron keresztül, hanem úgy, ahogy ma én, ahogy ma te, ahogy ma a Goldmark színház valamennyi nézője és a színházon kívüli megsanyargatottak érzik és kiáltanak ki a világba” HARSÁNYI László, *A fényből a sötétbe: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2019), 213.

⁶⁶ Hevesi Sándor 1939-ben bekövetkezett haláláig a Magyar Színházban rendezett. 1937.

Az 1936. október 2-án a Művész Színház nyitóelőadásaként bemutatott Hevesi fordításából készült *A velencei kalmár* előadás nem aratott egyöntetű sikert.⁶⁷ „Bárdos elképzelése az volt, hogy karneváli vígjátéknak fogja fel Shakespeare művét, de – a kritikák szerint – akkor is ragaszkodott elképzeléséhez, amikor a szöveg ennek ellenállt.”⁶⁸ A Bárdos-féle *A velencei kalmár* zeneiségében és költőiségében némi nemű hasonlóságot mutat Reinhardt rendezésével.⁶⁹ Reinhardt,

október 29-én mutatták be a Magyar Színházban *III. Richárd* rendezését, amelynek fordítását Hevesi készítette. Richárdot Törzs Jenő alakította. Az elmaradt *A velencei kalmár* bemutató körülményeinek kutatása nem képezi e tanulmány részét.

⁶⁷ Bárdos Artúr *A játék a függöny mögött* című könyvében úgy emlékezik vissza, hogy a kilenc darab színháznyitó előadásából nyolc sikeresnek mondható. „Ez volt az egyetlen disszonáns színház-nyitásom.” BÁRDOS Artúr, *Játék a függöny mögött* (Budapest: dr. Vajna és Bokor, 1942), 184.

⁶⁸ GAJDÓ, *Az új színpad...*, 154.

⁶⁹ „Az illúzió és a játék dominált az ugyancsak 1905-ben, de már a Deutsches Theaterben színre vitt *A velencei kalmár* előadásában is, amelynek helyszíneit realiztikus igényességgel építette fel a forgószínpadra Emil Orlik, szűk utcákkal, kanálisokkal, lodzsákkal stb. együtt. A megjelenítés még a piktorealizmus jegyében, csak éppen fejlettebb technikai szinten történt, az életképet azonban túlzó életöröm itatta át, amely eleve elhárította a tragédia lehetőségét. Reinhardt rendezésében nem Shylock vagy Antonio volt a főszereplő, hanem Velence, s nem a figurák megpróbáltatásaira került a hangsúly, hanem az észak-itáliai város önfeledt, boldog életére. a szenvedés hangját elnyomták a színpalak mögött gyakorta felhangzó éneklés és hegedűmuzsika hangjai (Humperdinck vidám zenéje), miközben nagyszabású, illúziókeltő szcénák során ele-

Bárdos Artúr példaképe, akár Hevesin keresztül is hathatott Bárdos rendezéseire.⁷⁰ Ugyanakkor az „... előadás másik tehertétele a vígjátéki motívumok önkényes eltolása volt, a legkedélytelenebbül komédiázó, üres bohózat felé.”⁷¹ Bárdos rendezésében Gellért Lajos játszotta Shylockot.⁷²

venedett meg a lagúnák nyüzsgő-dalló városa, ahol még a falak is énekelnek.” KÉKESI KUN Árpád, *A rendezés színháza* (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 129.

⁷⁰ „Elsősorban Max Reinhardt volt Bárdos Artúr példaképe, akinek műsoráról számos darab került Budapestre. Jóllehet Bárdos megrendezett több olyan klasszikus vagy már-már klasszikusnak számító drámát, amely Max Reinhardt színházaiban is szerepelt (*Hamlet, A velencei kalmár, Kísértetek, Haláltánc, A tavasz ébredése, Szent Johanna, Barbara őrnagy, Lüsizisztraté*), nem biztos, hogy ez Reinhardt közvetlen hatására tette.” GAJDÓ, *Az új színpad...*, 137. A *Barbara őrnagyot* Bárdos Artúr szintén Hevesi Sándor fordításában mutatta be a Művész Színházban 1937. november 27-én.

⁷¹ KÁRPÁTI Aurél, „*A velencei kalmár: A Művész Színház pénteki kapunyitása*”, *Pesti Napló*, 1936. okt. 3., 13.

⁷² Bárdos Artúr *A velencei kalmár* rendezésének díszlettervezője Gara Zoltán volt, a jelmeztervező Szűcs Endre. A kísérőzenét Fischer Sándor írta. Portiát Bulla Elma játszotta, Nerissát Beöthy Lídia, az öreg Gobbót Rózsahegyi Kálmán. Rózsahegyi három korábbi növendékével játszhatott együtt: Erdős Ilonával, Peti Sándorral és Ilosvay Ferencsel, akik közül Peti közvetlen partnere is volt, hiszen ő alakította Lanzelo Gobbot. Ilosvay adta Lorenzot, Erdős Jessicát. Nagy György és Pártos Gusztáv a Marokkói herceget és az Aragoniai herceget játszotta. Básthy Lajos volt Bassanio, Antonio pedig Fenyő Emil. Békássy István játszotta Gratianot, és Harsányi Rezső, a Dózsét. HARSÁNYI 1944-ben Miskolcon játszotta

Gellért Lajos, 1936. augusztus 6-án a berlini olimpia magyar sikereit hosszan részletező *Ujságnak* nyilatkozik arról, hogyan képzelel játszani Shylockot.⁷³ Ez a szerepértelmezés összeegyeztethető Bárdos Shylockról alkotott rendezői elképzelésével:

„A mi Shylockunk, Gellért Lajos, nyavalyás, nyomorult, üldözött pária volt, akit büntetlenül leköphetnek, amint-hogy valósággal le is köpik. Így nemcsak részvétet keltőbb, emberibb és megatöbb, de igazabb is és, a szöveg száz utalásából ki tudom mutatni, hitelesebb is. Kegyetlensége így csak — hogy mai terminológiával fejezzem ki magamat — kisebbségi (itt két értelemben is!) érzetnek túlkompenzálása, tehát érthetőbb, emberibb. Hogy is

Shylockot. „A Földessy-társulat kedden és szerdán mérsékeltlen felemelt helyárrakkal Shakespeare háromfelvonásos színjátékát tűzte ki műsorára Shylock, a gazdag zsidó szerepét Harsányi Rezső, az Új Magyar Színház kiváló színművésze alakítja. A Velencei kalmárnak ma már politikai múltja is van, hisz ismeretes, hogy az amerikai színpadokról kitiltották Shakespearenek ezt a kitűnő drámai színjátékát. A rendezés nehéz munkáját Harsányi Rezső végzi gondos és szakavatott kézzel, aki evégből már hétfőn Miskolcra érkezett s átvette a próbák irányítását.” N.n. „Harsányi Rezső játssza a Velencei kalmárban Shylock szerepét”, *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1944. febr. 6., 8.

⁷³ Shylock nem rossz ember. Nem keményszívű, vérszopó uzsorás, hanem megtépett, megalázott ember, aki idegen voltának minden átkát magán érezte, a kitaláltottság bélyegét hordta reménytelenül. Gyenge, idegbeteg teremtés. Hisztérikus boszuvágy vezeti, lázadás, gyűlölet azok ellen, akik megcsalták, megalázták, végigtiportak rajta. A rehabilitált Shylockot akarom játszani.” N.N. „Halló”, *Ujság*, 1936. aug. 6., 13.

oszhattam volna a szerepet Gellétre, ha nem így képzelem el, ha nem éppen ezt az idegShylockot akarom hangsúlyozni?!⁷⁴

Gellért az előadásban sötét színű közepes hosszúságú körszakállat viselt, Shylockja nem volt kopaszodó, épphogy őszbe vegyült a haja, amely, akár csak a szakálla nem volt zilált és ápolatlan, mint Gál Gyula vagy Bartos Gyula alakításában. Sötét színű elől nyitott kaftánszerű köpenyt viselt, amely az elől részen egy másik, duplán csíkozott anyaggal volt szegélyezve. Fején kipa, kaftánja alól kivehető a felfelé futó, babérág mintákkal díszített ruhája, amely deréktájon övsállal van megkötve, valamint a fehér rövidnyakú ing. Gellért vékony, szikár megjelenésű testalkata megfelelt annak a megtépett, gyenge, hisztérikus bosszúvágyat érző Shylocknak, ahogy az *Ujságnak* adott interjújában leírta elképzeléseit az alakról. Ugyanakkor alkatilag is eltért a korábbi alakításoktól, mint ahogy azt a *Magyar Kultúra* kritikája is megjegyzi: „Igaz, hogy az alaknak minél érezhetőbben hatalmassá formálásához a művész fizikai adottsága is hiányzott. Csontos Gyula vagy Somlay Artúr testi megjelenése kétségkívül jobban uralta volna a színpadot.”⁷⁵ Ugyanakkor Gellért nem nagy alakként akarta megjeleníteni Shylockot, nem, mint hatalmas őrzőgő, bosszúálló fenevad. A kitűnő beszédtechnikájú, színészként mélyen lírai Gellért az intellektuális fájdalmat, idegenséget, a sértett értelmet akarta megfogalmazni az alakban. Shylockjával nem a félelem-, hanem a részvétkeltés volt a célja. Alakja közelebb volt a huszadik századi emberhez, mint a rendezés karneváli meseszerű jellegéhez, így idegenül hatott az előadás közegében is, „túlságosan mai és —

⁷⁴ BARDOS, *Játék...*, 182.

⁷⁵ Dr. BORY István, „Színházi szemle: Az új Shylock” *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle* 46, (1936): 251.

gesztusait tekintve — túlságosan pesti Shylock volt.”⁷⁶ Gellért Shylockja heves és gyors mozgású volt, valamint sokat gesztikulált, amit Gyenes László 1882-es és Ivánfi Jenő 1908-as Shylock-alakítása kapcsán is sérelmeznek a kritikák, de az ő esetükben azért, mert fiatal koruk ellenére agg Shylocknak voltak maszkírozva, így a mozgás és jelmez furcsa disszonanciát okozott. Gellért azonban javakorabeli alakként ábrázolta Shylockot.

Gellért 1958-ban megjelent *Nyitott szemmel* című könyvében arról számol be, hogy a színháznyitó főpróbán a törvényszéki jelenet után a közönség mindaddig tapsolt, amíg ő, azaz Shylock meg nem hajolt a vasfüggöny előtt. Gellért Bárdos szájába adja e jelenség leírását:

„Botrányba fajul a taps, és a miniszter Herczeg Ferenc és az egész minisztérium zavarban. Mit akar a közönség? Nem értem! Ki ellen, mi ellen tüntetnek? Nincs mit tennünk, kérem, Gellért, jelenjen meg a vasfüggöny előtt. Hátha Önnek tapsolnak. Nem tudjuk folytatni az előadást. Ilyen botrány! Szimpátia Shylock mellett! Wlassics báró, az államtitkár, az előbb mondta nekem: a rendezés jó, kár, hogy Gellért nem zsidó. Ez az egy hibája az előadásnak.”⁷⁷

A fővárosi közönség 1936-ig a Nemzeti Színház *A velencei kalmár* előadásain keresztül, valamint a vendéjátékokon keresztül ismerhette Shylock színpadi reprezentációját. Bárdos Artúr az 1942-ben megjelent *Játék a függöny mögött* című könyvében a budapesti

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ GELLÉRT Lajos, *Nyitott szemmel* (Budapest: Bibliotheca, 1958), 192–193.

közönségben kialakult téves Shylock-kép be-
rögződéséért a Nemzeti Színházat okolja.⁷⁸

A törvényszéki jelenetben az előadás szö-
vegéből „nagyon helyesen” kihagyták, hogy
Shylockot megkereszteléssel is sújtották.⁷⁹
Ez a jelenet – Hevesi Sándor megjegyzésével
– a kéziratban is megtalálható. Hevesi, mint
fordító, azt tanácsolja Bárdosnak: „[a] jelölt
sorok valószínűleg nem Shakespeare-től
erednek. Ma mindenesetre tanácsos kihagy-
ni őket.”⁸⁰ Hevesi ezzel ellentétben *A velen-
cei kalmár* című tanulmányban a színmű ezen
fordulatáról azt írja, hogy „A középkori ke-
resztény ember abban a hitben élt, hogy a
zsidót a kereszténység az elkárhozástól
menti meg, s Antonio, aki irgalmas akar lenni
Shylockkal szemben, semmi esetre sem ál-
lana elő ezzel a kívánsággal, ha olyan lelket-
lennek tartaná, mint mi, mai emberek.”⁸¹

Bárdos Artúr *A velenicei kalmár*-rendezé-
sében, Hevesi fordításában II. felvonás nyol-
cadik színében Solanio narratívájaként jele-
nik meg Shylock tragikus veszteség pillana-
ta:

⁷⁸ „Shylockot valami méltóságteljes, retten-
tően előkelő, felgyűrűzött és nyakláncozott
zsidó főúrnak képzelte el a kritikaink egy
része, valami zsidó Brutusnak, vagy Coriola-
nusnak, vagy Lear királynak, akiből a sértett
méltóság mennydörög. Miért? Nem tudom.
De alighanem azért, mert az állami színhá-
zak Shylockjait az egyébkor Brutusokat és
Lear királyokat játszó és beidegzett hősszí-
nészek így játszották.” BÁRDOS, *Játék...*, 182.

⁷⁹ KÁRPÁTI, „A velenicei kalmár...”, 13.

⁸⁰ William SHAKESPEARE, *A velenicei kalmár*,
ford. HEVESI Sándor. Gépirat- és kézirat-
török a fordító autográf bejegyzéseivel és hú-
zásaisal. [82] levél. OSZMI Kézirattár ltsz.:
75.76.1.

⁸¹ HEVESI, „A velenicei...”, 78.

SOLANIO

Oly bomlott haragot még sohse láttam,
Oly zagyva és vad összevisszaságot,
Ahogy ez eb zsidó tombolt az utcán
Leányom! Aranyaim! Oh én leányom!
Kereszténnyel szökött meg. Oh ke-
resztény

Aranyaim! Törvény! Bíróság!

Aranyaim! Lányom! Egy zsák! Két zsák,
- pecséttel!

Dupla arany mind! Ellopta a lányom!

S ékszerek, - két kő drága és becses kő!

S ellopta lányom! Ki kell őt nyomozni,

Ő nála van ékszerem, aranyom!

SALARINO

S Velence utcakölyke mind nyomában
Ugrál üvöltve, lányom, ékszerem!⁸²

Összegzés

Ermete Novelli és társulatának *A velenicei kalmár* budapesti vendéggátéka Hevesi Sándor stílusformáló tapasztalatává vált. Hevesi saját, 1927-es, a Nemzeti Színházban bemutatott *A velenicei kalmár* rendezésében adaptálta Novelli dramaturgiai ötletét. Novelli a színmű II. felvonásának első jelenetében Solanio és Salerio dialógusában elhangzó, idézett cselekménybeli aktust jelen idejű akcióvá, különálló jelenetté dramatizálta. A közönség ezáltal látta Shylock lányának, Jessicának egy keresztény általi megszőkötésével és vagyonának elvesztésével való szembesülését. Közvetlenül értesült a veszteségpillanatról és lehetősége nyílt saját narratívát kialakítani a látottak alapján. A későbbiekben, pl. a Hevesi rendezte Gál Gyula-féle Shylock alakítás kapcsán a Novelli-szcenírozást nem említik a kritikák. Csontos Gyula Shylock-alkításának viszont a legkiemelkedőbb pontjaként említi Kosztolányi

⁸² SHAKESPEARE, *A velenicei...* Gépirat- és kézirat-
török a fordító autográf bejegyzéseivel és húzásaisal. [82] levél. OSZMI Kézirattár ltsz.: 75.76.1.

Dezső kritikájában az adaptált betétet. Mind a két alakítással kapcsolatban elmondható, hogy Shylockot nem bosszúszomjas feneként ábrázolták Hevesi rendezéseiben. Shylockot nem mentették fel, de érzéseit jól követhető lélektani szerepében keresztül mutatták meg. Shylock így az V. felvonás játsszásával a rendezésnek meghatározó, de nem főszereplője lett.

Hevesi 1936-os *A velencei kalmár*-fordításában nem ajánlotta fel Bárdosnak a Novelli-szenírozást. Bárdos rendezésében a nézők Shylock veszteségpillanatáról a Solanio és Salarino közötti dialóguson keresztül értesültek.

Bibliográfia

- BÁRDOS Artúr. *Játék a függöny mögött*. Budapest: Dr. Vajna György és társa, 1942.
- BOROSS Mihály. „II. Richárd”. *Esti Kurir*, 1925. máj. 12., 11–12.
- Dr. BORY István. „Az új Shylock”. *Magyar Kultúra*, 1936. nov. 5., 251–252.
- GAJDÓ Tamás. *Az új színpad művészete: Bárdos Artúr pályaképe*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2002.
- GELLÉRT Lajos. *Nyitott szemmel*. Budapest: Bibliotheca, 1958.
- HEVESI Sándor. „A velencei kalmár”. In *Magyar Shakespeare-Tár II.*, szerkesztette BAYER József, 281–295. Budapest: A Kisfaludy Társaság Shakespeare Bizottsága, 1909.
- HEVESI Sándor. *A színjátszás művészete*. Budapest: Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal, 1908.
- HEVESI Sándor. „Egy színpadi gyémántlakodalom”, *Budapesti Hírlap*, 1933. márc. 12., 17–18.
- HEVESI Sándor levelezőlapja BÁRDOS Artúr-nak. Semmering, [1936. július 21.] Papír, autográf ceruzairás Bárdos Artúr tintairású rájegyzésével, Méret: 105×147 mm. Keltezés a postabélyegzőről. OSZMI Kézirattár.
- J. S. „Novelli Shylockja”. *Pesti Napló*, 1899. nov. 5., 9
- KÁRPÁTI Aurél. „A velencei kalmár: A Művész Színház pénteki kapunyitása”, *Pesti Napló*, 1936. okt. 3., 13.
- KÁRPÁTI Aurél. „A velencei kalmár repríze”. *Pesti Napló*, 1927. jan. 26., 16.
- KOSZTOLÁNYI Dezső. „Shylock és Csontos”. In *Színházi esték II.*, szerkesztette RÉZ Pál, 325–328. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- N.N. „A »Velencei kalmár« mindenütt”. *Magyarország*, 1936. júl. 22., 8.
- N.N. „Novelli bucsufellépte”. *Magyar Nemzet*, 1899. nov. 15., 11.
- N.N. „Novelli a Vígyszínházban”. *Budapesti Napló*, 1899. okt. 4., 7.
- SHAKESPEARE William. *A velencei kalmár*. Fordította HEVESI Sándor. Gépirat- és kézirat-töredék a fordító autográf bejegyzésével és húzásaival. [82] levél. OSZMI Kézirattár ltsz.: 75.76.1
- SZÜRY Dénes. „Novelli II.”. *Vasárnapi Ujság* 46, 47. sz. (1899): 790.